

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЛАВРІНЕНКО ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 159.923.2:316.47-053.6-058.53(043.3)

**МІЖОСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ У НЕФОРМАЛЬНИХ
ОБ'ЄДНАННЯХ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ
СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата психологічних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, доцент
Седих Кіра Валеріївна,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка,
завідувач кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Радчук Галина Кіндратівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри практичної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Зливков Валерій Лаврентійович,
Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної
академії педагогічних наук України,
завідувач лабораторії методології і теорії психології.

Захист відбудеться 27 листопада 2018 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053 м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись на сайті www.kubg.edu.ua та у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий «_____» жовтня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останніми роками в суспільстві відбулися глибокі трансформації, які спричинили істотні зміни в ціннісному осягненні життя особистістю. Зокрема, в актуальних соціально-політичних умовах відбувається нівелювання гуманістичних цінностей доброти, підтримки, допомоги, визнання пріоритету сім'ї та особистості в суспільному розвитку. Натомість спостерігається переорієнтація людей на цінності епохи споживання, які передбачають постійне прагнення до набуття матеріальних благ, необхідність людини замінити реальні досягнення фінансовим благополуччям, «успіхами» в віртуальному житті, тощо.

Особливо гостро на таку ціннісну кризу реагують молоді люди, які не мають сформованої системи цінностей та смислової регуляції власного життя при вираженому прагненні довести власну самостійність. Підлітки, маючи дезорганізовану систему особистісних смислів, швидко засвоюють суспільні дискурси споживання і знецінення гуманістичних цінностей, що призводить до викривлення їх ціннісного самовизначення, закріплення смислової невідповідності між декларованими у суспільстві та представленими в інститутах соціалізації цінностями. Це виражається у збільшенні кількості конфліктів, неадаптивних форм поведінки, орієнтації на споживання та віртуальне середовище молоді, тощо.

Специфічним проявом соціалізації сучасних підлітків є перебування у складі субкультур, які відображають кризові явища суспільства та, водночас, є простором, що заміщує підлітку взаємодію в сім'ї, школі, дружніх стосунках. Зважаючи на переважаючу роль неформальної взаємодії у розвитку якісно нового рівня ціннісно-смислової сфери у підлітків, вивчення різних аспектів впливу активності в неформальних об'єднаннях на становлення особистості загалом, та формування різних рівнів ціннісно-смислової сфери зокрема, вимагає емпіричного осягнення.

Проблемі сутності ціннісно-смислової сфери присвячені роботи Б. С. Братуся, Ф. Є. Василюка, В. К. Вілюнаса, З. С. Карпенко, Д. О. Леонтьєва, Г. К. Радчук; вплив чинників оточуючого середовища на формування ціннісно-смислової сфери особистості представлений у працях таких вчених, як С. С. Бубнова, Д. О. Леонтьєв, В. Ф. Петренко, М. С. Яницький; специфіка ціннісних орієнтацій молоді висвітлена в дослідженнях І. С. Булах, А. М. Большакової, Ю. М. Сошиної.

Якісно новий рівень розуміння специфіки ціннісно-смислової сфери, у тому числі і в підлітковому віці, можливий за умови розгляду не розрізнених її аспектів, а з точки зору цілісного функціонування психіки, що відображено в понятті «ціннісно-смилова свідомість». Психологічний зміст даного феномену представлений у працях Н. Ю. Баруліної, Н. В. Дьяченко, З. С. Карпенко, О. Л. Музики, з урахуванням поглядів на діалогічну природу свідомості – В. П. Зінченка, О. М. Леонтьєва та С. Л. Рубінштейна.

Особливості розвитку психіки підлітка висвітлені у працях Л. І. Божович, І. С. Булах, Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, І. С. Кона, В. П. Кутішенко, В. Ф. Моргуна, М. В. Савчина, К. В. Седих. Наукові погляди на закономірності міжособистісної взаємодії представлені в працях Г. М. Андрєєвої, В. Л. Зливкова, Н. В. Куніциної, Л. Е. Орбан-Лембрик. Проблема специфіки неформальних груп представлена у працях І. П. Башкатова, Л. М. Завацької, Л. Д. Заграй, Г. В. Католик, С. І. Левікової, Н. І. Яворської та інших.

Аналіз актуальності та стану розробленості проблеми міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-смислової

свідомості підлітків в психолого-педагогічній науці та практиці обумовлює необхідність вирішення протиріч між постійно зростаючою кількістю неформальних об'єднань у світі та відсутністю наукового опису їх впливу на особистість підліткового віку; між наявністю досліджень окремих аспектів психічного підлітків-неформалів та відсутністю системного розуміння психічного життя молоді особистості неформала; між наявністю впливу взаємодії людини з соціумом на формування ціннісно-сислової сфери особистості і недостатньою представленістю впливу субкультури на ціннісно-смилову свідомість підлітків у сучасних наукових дослідженнях.

Відсутність єдиного науково обґрунтованого бачення проблеми впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків актуалізує необхідність наукових пошуків сутності ціннісно-сислової свідомості, її онтологічного та феноменологічного зв'язку з процесом неформальної підліткової взаємодії.

Тож, соціальна значущість та недостатній рівень наукової розробки проблематики розвитку ціннісно-сислової свідомості в підлітковому віці та її залежності від соціальних дискурсів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної теми кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка «Синергетичний підхід до психологічних процесів у системах різного рівня організації» (номер державної реєстрації 0117U003062), що координується Міністерством освіти і науки України. Тему дослідження затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (протокол №4 від 25.11.2013 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 25.02.2014 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості впливу міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до проблеми розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків та її становлення у процесі взаємодії молоді в неформальних об'єднаннях.

2. Емпірично дослідити особливості ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів та їх міжособистісної взаємодії.

3. Проаналізувати особливості впливу структурних та змістовних аспектів міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків й узагальнити їх у відповідній теоретико-емпіричній моделі.

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах.

Об'єкт дослідження – особливості ціннісно-сислової свідомості підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: принцип системно-особистісного підходу у вивченні психічних явищ (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, А. В. Петровський); положення про зв'язок інтрапсихічних особливостей особистості з умовами її соціального буття (В. П. Зінченко, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн); положення про комунікативну природу свідомості (М. М. Бахтін, В. П. Зінченко, М. К. Мамардашвілі); погляди на природу ціннісно-смислової свідомості особистості (Н. Ю. Баруліна, Н. В. Дьяченко, З. С. Карпенко, Л. О. Музика, Г. К. Радчук); погляди на становлення різних аспектів свідомості особистості в умовах навчання і виховання (Л. В. Дзюбо, О. М. Лозова, В. Р. Міляєва, Л. І. Подшивайлова, О. А. Столярчук, О. В. Савицька); положення про специфіку міжособистісної взаємодії як вагомого процесу в умовах цілеспрямованого та стихійного розвитку особистості (Г. М. Андрєєва, О. Є. Блинова, Я. О. Гошовський, Н. М. Дятленко, В. Л. Зливков, О. О. Музика, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Москаленко, Ю. Ю. Савченко, Т. В. Скрипник, Д. Б. Ельконін); основні вектори становлення особистості підлітка (Л. І. Божович, І. С. Булах, Л. В. Долинська, І. С. Кон, С. Б. Кузікова, В. П. Кутішенко, О. П. Сергєєнкова, О. В. Скрипченко, Т. Б. Хомуленко, В. М. Шмаргун); положення про значну роль активності в субкультурах на становлення молоді особистості (І. П. Башкатов, Л. М. Завацька, Л. Д. Заграй, І. С. Кон, В. А. Лабунська, С. І. Левікова, В. М. Розін, К. В. Седих, Н. І. Яворська).

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань у дисертації використано такі методи дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, структурування науково-теоретичних та емпіричних даних для визначення чинників розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків), *емпіричні* (тестування, опитування, проєктивні методики, феноменологічне дослідницьке інтерв'ю, констатувальний експеримент для вивчення особливостей ціннісно-смислової свідомості досліджуваних), *кількісної обробки даних* (критерії *t*-Стюдента, χ^2 -Пірсона, ϕ^* -кутового перетворення Фішера, *U*-критерій Манна-Уїтні для визначення відмінностей між проявами досліджуваних явищ в експериментальній і контрольній групі, підгрупах підлітків із субкультур різної спрямованості; кластерний та факторний аналіз для узагальнення та виокремлення змістовних блоків емпіричних даних, їх взаємовідношень).

Експериментальна база дослідження. Дисертаційна робота виконувалась упродовж 2010-2018 років. Емпіричне дослідження здійснювалось на базі загальноосвітніх навчальних закладів та закладів професійної освіти міста Полтави упродовж 2013-2018 років. Всього у дослідженні взяли участь 312 підлітків віком від 12 до 15 років, серед них 214 хлопців та 98 дівчат. До експериментальної групи увійшли 156 підлітків, які входять до неформальних об'єднань «емо», «готи», «футбольні фанати», «скін-хеди», «металісти», «рокери», «панки», «репери». Контрольну групу склали 156 підлітків, які не входять до неформальних груп.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає у тому, що: *вперше* становлення особистості підлітка розглянуто на основі показників розвитку його ціннісно-смислової свідомості, зокрема її структурності, зв'язаності, продуктивності, у контексті активності в субкультурах; визначено вплив структурних (відкритість – закритість меж, чітка – дифузна ієрархія «страт», конфігурація взаємодії у субкультурі) та змістовних («сміслові шаблони субкультури», ключова ціннісно-смилова установка, «сміслоутворювальна» ідея, обумовленість структури ціннісно-смислової свідомості дискурсами субкультури, напрямок активності особистості, смислова установка на типові поведінкові патерни) особливостей міжособистісної взаємодії у сучасних неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків; обґрунтовано зв'язок дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, який візуалізовано у просторовій презентації, розроблено модель впливу міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків; *розширено уявлення* про відмінності ціннісно-смислової сфери підлітків-неформалів та підлітків, які не входять до субкультур; *подальшого розвитку набули* уявлення про роль міжособистісної взаємодії в розвитку особистості підлітка.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання комплексу методик психологічної діагностики ціннісно-смислової свідомості підлітків із неформальних об'єднань; запропонованої програми розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах та результатів дослідження у роботі психолога з даною категорією молоді; висвітлення результатів дослідження у проведенні просвітницької роботи з підлітками. Отримані результати дослідження можуть бути використані у процесі підготовки фахівців з психології, соціальної роботи під час викладання навчальних дисциплін з вікової, педагогічної, соціальної психології та психології особистості у закладах вищої освіти.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка №171/17 від 08.11.2017 р.), Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (довідка №1404/01-60/02 від 24.04.2018 р.), Полтавського коледжу нафти і газу Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (довідка №01-01/743 від 16.05.2018 р.) та в діяльність громадської організації «Історії життя» м. Львів (довідка № 10 від 16.01.2018 р.).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у визначенні типових особливостей міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів та розробці методичних рекомендації психологам та педагогам з оптимізації взаємодії із даною категорією молоді.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження представлено на *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Суб'єктно-особистісні виміри психологічної освіти» (м. Полтава, 2010); «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (м. Харків, 2013 р., 2015 р.); «Актуальні проблеми сучасної медичної психології» (м. Київ, 2014 р., 2015 р.); «Инновации в технологии и образовании» (г. Белово, Россия, 2014 г., 2015 г.); «Психология та педагогика: методика та проблеми практичного застосування» (м. Львів, 2015 р.); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (м. Суми, 2016 р.,

2017 p.); «Economics, science, education: integration and synergy» (Bratislava, Slovak Republic, 2016); «Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі» (м. Суми, 2016 p.); «Cross-cultural and economic aspects of development of European integration process» (Kosice, Slovak Republic, 2016); «Problems and Prospects of Territories' Socio-Economic Development» (Opole, Poland, 2016); «Actual Questions and Problems of Development of Social Sciences» (Kielce, Poland, 2016); «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології» (м. Львів, 2016 p.); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2018 p.); *всеукраїнських науково-практичних конференцій*: «Кризи життєвого простору особистості, сім'ї та соціальних інституцій» (м. Полтава, 2013 p.); «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (м. Харків, 2014 p.).

Публікації за темою дисертації. Основні результати дослідження висвітлено в 43 публікаціях (42 – одноосібні і 1 у співавторстві), з яких 12 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 9 з них включено до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (254 найменувань, з них 18 – іноземною мовою) та 5 додатків на 85 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 329 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 197 сторінках. Робота містить 36 таблиць, 8 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, методи; розкрито методологічні та теоретичні засади дослідження дослідження, висвітлено наукову новизну і практичне значення дисертаційної роботи, наведено відомості про впровадження й апробацію результатів дослідження, їх висвітлення у публікаціях, представлено дані щодо структури й обсягу дисертації.

У першому розділі **«Теоретичний аналіз проблеми ціннісно-сміслової свідомості підлітків»** проаналізовано теоретичні підходи до розуміння психологічної суті ціннісно-сміслової свідомості особистості, специфіку її розвитку в підлітковому віці; узагальнено та представлено результати актуальних досліджень характеристик інтрапсихічної сфери, у тому числі і ціннісно-сміслового її аспекту, підлітків-неформалів, специфіки її залежності від взаємодії в субкультурах.

З метою уточнення термінологічного апарату здійснено аналіз понять «цінності», «ціннісні орієнтації», «особистісні смисли», «сміслова сфера». Цінності розглядаються як специфічне утворення свідомості, особлива індивідуальна реальність, сутність якої полягає в її підвищеній значущості для суб'єкта, що її переживає, і яка має вирішальне значення у процесі життєдіяльності людини (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн). Смысл визначається як універсальний базовий механізм свідомості і поведінки людини, основа її особистості (О. Г. Асмолов, І. М. Галян, Б. С. Братусь, Д. О. Леонтьєв, Г. К. Радчук).

Теоретичною основою аналізу ціннісно-сміслової свідомості стали положення про сутність та структуру свідомості з точки зору онтологічного, діяльнісного та феноменологічного підходів. Зокрема, в основі теоретичного осягнення проблеми свідомості лежить її розуміння як складної структури, що включає буттєвий

(поєднання діяльнійшої та чуттєвої «тканини» свідомості), рефлексивний (співвідношення значення та смислу в предметній діяльності, спілкуванні та розвитку особистості) та духовний (співпереживання, духовний пошук, конструювання Я-концепції) рівні (В. П. Зінченко, О. М. Леонтьєв).

У розумінні сутності феномену ціннісно-смислової свідомості визначено такі основоположні теоретичні позиції: свідомість – це інтегруюча форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в трудовій діяльності, спілкуванні з іншими людьми (С. Л. Рубінштейн); свідомість пов'язана зі словом, що є одиницею її творення, проте поняття свідомості та мови не можуть бути ототожнені (Ф. Е. Василюк, Л. С. Виготський, О.М. Лозова); осмислення оточуючого предметного та соціального світу реалізується в свідомості за рахунок складних взаємозв'язків між значенням та смислом, що охоплюють поєднання предметної діяльності, спілкування та інтеріоризації й екстеріоризації суспільного досвіду (В. П. Зінченко, О.М. Леонтьєв); формування свідомості людини є тривалим синхроністичним актом (В. П. Зінченко); ціннісно-смислова свідомість може розглядатися як віртуально існуюча суб'єктивна модель власної особистості та репрезентації соціального досвіду (З. С. Карпенко); ціннісно-смислова сфера є вершинним утворенням особистості, що визначає спрямованість її життя (Б. С. Братусь, Д.О. Леонтьєв, Г. К. Радчук); ціннісно-смислова свідомість діалогічна за своєю суттю (М. М. Бахтін, З. С. Карпенко, М. К. Мамардашвілі).

На основі узагальнення теоретико-емпіричних даних ціннісно-смилову свідомість визначено як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, що відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного «Я», оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності.

Розвиток ціннісно-смислової свідомості особистості набуває особливого значення у підлітковому віці, коли молода особистість стикається з проблемою осмислення життя, розуміння його логіки (Я. О. Гошовський, В. С. Мухіна). Провідною діяльністю даного віку є інтимно-особистісне спілкування (Д. Б. Ельконін). Основними особистісними новоутвореннями підлітків є почуття дорослості, рефлексія, зміна самооцінки, новий рівень «Я-концепції» (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, О. П. Сергєєнкова, В. І. Слободчиков, О. А. Столярчук).

Узагальнення теоретичних даних дало можливість визначити дві групи чинників розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків. До першої групи – чинників соціального середовища – віднесено: особливості сімейного спілкування (Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко); вплив освітнього середовища (Н. Ю. Баруліна, Л. В. Дзюбко, Н. В. Дьяченко, К. В. Седих); комунікативний досвід підлітка (І. С. Кон, Д. О. Леонтьєв); до другої групи – індивідуальних чинників розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків – входять: становлення особистісної позиції (І. С. Булах); єдність статево-рольового самовизначення, соціальної ідентифікації та диференціації (Ю. М. Сошина); ускладнення механізмів смислової регуляції поведінки та самодетермінації (О. Р. Калітеєвська, Н. О. Макаруч, Т. Є. Тітова); спроможність до рефлексії (Д. О. Леонтьєв, В. І. Слободчиков).

У неформальних молодіжних об'єднаннях відбувається референтне спілкування підлітків та отримання ними нового соціального досвіду. Спільною

рисом цих груп є об'єднання навколо ідеї або інтересу, що зумовлює специфіку їх символіки, зовнішнього вигляду, особливості діяльності та стосунків з однолітками.

Узагальнення наукових поглядів щодо міжособистісної взаємодії (Г. М. Андрєєва, В. Л. Зливков, Н. В. Куніцина, С. О. Лукомська, Л. Е. Орбан-Лембрик, Я. Щепанський) знайшло вираження у такому його розумінні в даному дослідженні. Так, взаємодія в неформальних об'єднаннях визначається як взаємні дії підлітків, спрямовані на співвіднесення цілей учасників і організацію їхнього досягнення в процесі спілкування в умовах неформального об'єднання.

Узагальнено напрямки досліджень, що висвітлюють різні аспекти впливу активності в субкультурах на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків: вивчення впливу субкультури на становлення ціннісно-смислової сфери дітей (Н. В. Каліна, Н. В. Мокич, В. Р. Павелків); дослідження особливостей смислової сфери, цінностей і комунікації підлітків-представників романтико-ескапістських субкультур (Н. В. Боярин, М. В. Гриньова, Л. Д. Заграй); вивчення ціннісно-смислової сфери підлітків із агресивних субкультур (М. О. Белашова, В. І. Мироненко); вивчення ідентифікаційних механізмів підлітків у середовищі субкультури (Л. Д. Тодорів, Н. І. Яворська). Розвиток ціннісно-смислової свідомості неформалів відбувається під час взаємодії з оточуючими через опанування соціальних норм взаємодії та конструювання наративів з врахуванням дискурсів субкультури в процесі спільної діяльності.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження особливостей ціннісно-смислової свідомості та міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів»** описано методичні засади емпіричного дослідження, проаналізовано результати емпіричного вивчення ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів та представників контрольної групи; проаналізовано особливості тенденцій і типів міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів.

У дослідженні застосовано 7 методик: «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. О. Леонтьєв), що дозволяє діагностувати показники осмисленості життя; «Методика межових смислів» (Д. О. Леонтьєв), спрямована на виокремлення змістовних та структурних параметрів смислової сфери; «Опитувальник смисложиттєвої кризи» (К. В. Карпинський), що дозволяє діагностувати рівень смисложиттєвої кризи у респондентів; «Опитувальник для вивчення системи цінностей» (Ш. Шварц), що мав на меті визначення цінностей підлітків, методики «Q-сортування тенденцій поведінки у групі» (В. Стефансон) та «Діагностика міжособистісних відносин» (Л. М. Собчик), що дозволили виявити переважаючі тенденції та типи міжособистісної взаємодії досліджуваних; «Системна дошка» (К. Герінг), яка дала можливість визначити типи конфігурацій взаємодії в неформальних об'єднаннях та структурні параметри взаємодії підлітків у даних групах. Окрім цього було застосоване якісне феноменологічне інтерв'ю, що дало можливість проаналізувати специфіку репрезентації соціального досвіду в свідомості підлітків.

В експерименті, який проводився протягом 2013-2018 років, взяли участь 312 респондентів – учнів віком від 12 до 15 років загальноосвітніх навчальних закладів та закладів професійної освіти міста Полтави. За показником статі до вибірки увійшло 214 хлопців та 98 дівчат. До експериментальної групи увійшли 156 підлітків, які входять до неформальних об'єднань «емо», «готи», «футбольні фанати», «скін-хеди», «металісти», «рокери», «панки», «репери». До складу контрольної групи обрані 156 підлітків, які не входять до неформальних груп.

За результатами емпіричного дослідження визначено, що підліткам-неформалам, порівняно з представниками контрольної групи, властиве переважання низького рівня осмисленості життя ($\chi^2=14,253$, $p\leq 0,01$), дифузність смислових установок. Вони характеризуються недиференційованими цілями в житті ($\chi^2=10,523$, $p\leq 0,01$), зниженою результативністю ($\chi^2=15,056$, $p\leq 0,01$), нелогічністю та відсутністю смислового опосередкування процесу життя ($\chi^2=13,924$, $p\leq 0,01$). Їм властиві незрілі смислові установки, які не спроможні регулювати їх життєдіяльність, підкореність локусу контролю «життя» ($\chi^2=8,985$, $p\leq 0,05$). Більшість підлітків-неформалів характеризується ознаками смисложиттєвої кризи ($\chi^2=11,13$, $p\leq 0,01$). Натомість, представникам контрольної групи властива осмисленість життя, тенденція до його смислового опосередкування.

Виявлено, що підлітки-неформали мають більш дифузну, дезорганізовану і спрощену систему ціннісно-смислової свідомості, що виражається у використанні меншої кількості смислових конструктів, які лежать, як правило, в одному семантичному полі ($U=126$, $p\leq 0,05$). Неформалам властивий знижений показник зв'язаності системи смислів ($U=127$, $p\leq 0,05$), що не завжди пов'язані зі смисловими установками у діяльності та спілкуванні, а вузлові категорії можуть мати характер «різноаспектності», «відірваності» від провідних смислів. Неформалів також відрізняє знижений показник продуктивності смислів ($U=122,5$, $p\leq 0,05$). Натомість, підлітки контрольної групи мають чітку структуру смислової сфери, зв'язаність граничних та вузлових смислів, більшу їх продуктивність. Досліджувані обох груп однаковою мірою орієнтовані на інших людей ($U=144,5$) та характеризуються дещо знеціненим ставленням до власного «Я», яке не виступає смисловим центром світу. Проте, підлітки-неформали більше проявляють прагнення до втечі від якихось дій, ситуацій, вчинків або переживань ($U=112,5$, $p\leq 0,05$).

Подальше вивчення змістовного компоненту ціннісно-смислової свідомості підлітків передбачало здійснення ієрархічного кластерного аналізу методом кореляції векторів значень (кореляція Пірсона). Для цього із усієї сукупності смислових конструктів складені узагальнені переліки смислових конструктів окремо для експериментальної та контрольної групи. За результатами узагальнення даних неформалів визначено 23 смислові конструкти, які об'єднані у 7 кластерів, визначених на середніх рівнях подібності.

Перший кластер містить смислові конструкти: «пізнання світу»; «відповідати за вчинки»; «активне життя»; «саморозвиток»; охоплює семантику активної самореалізації підлітків-неформалів, їх прагнення на основі набуття знань про оточуючий світ, бути активними у житті, розвивати власні знання і можливості.

Другий кластер включає конструкти: «належність до групи»; «почувати, що потрібен»; «дружба»; «бути єдиним з іншими»; «розуміння з іншими»; «спілкування»; «доведення дорослості». Його зміст відображає значимість міжособистісної взаємодії для особистісного розвитку підлітків. Через процес міжособистісної комунікації неформали проявляють своє «почуття належності» до групи, отримують розуміння та емоційну підтримку від інших.

До третього кластеру увійшли конструкти: «свобода» та «незалежність від батьків». Семантика даного кластеру охоплює прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи. Четвертий кластер представлений конструктами «відчувати спокій і впевненість» та «уникати проблем». Семантика даного кластеру охоплює орієнтацію неформалів на ескапізм, уникнення від

проблем в системі стосунків та житті загалом як спосіб досягнення емоційно позитивних станів. П'ятий кластер містить конструкти «самостійність» та «незалежність». Він відображає найбільш суттєві тенденції підлітків-неформалів до реалізації почуття дорослості – самостійність та незалежність. Шостий кластер представлений конструктами: «необхідність виділятися» та «визнання представників субкультури». Даний кластер відображає значимість ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин. Сьомий кластер представлений конструктами «отримувати задоволення», «розваги», «жити» та «сміливість у відстоюванні поглядів», і відображає гедоністичну спрямованість усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих.

До кластерів представників контрольної групи відносяться: прагнення проявити дорослість шляхом збагачення досвіду і презентації; важливість взаємодії як способу відмежування від дорослих; усвідомлення відповідальності як показник саморозвитку; доведення незалежності як способу уникнення проблем і обмежень; прагнення реалізуватися; гедоністично-стабільна спрямованість усвідомлення життя та усвідомлення підлітками власної індивідуальності у процесі відпочинку.

Встановлено, що підлітки-неформали більше ідеалізують необхідність досягнення у житті ($t=5,23$, $p\leq 0,01$), хоча реально керуються цінностями влади ($t=2,31$, $p\leq 0,05$), безпеки ($t=2,74$, $p\leq 0,05$) і гедонізму ($t=3,84$, $p\leq 0,01$). Підлітки контрольної групи більше керуються цінностями гедонізму ($t=3,29$, $p\leq 0,01$) та конформності ($t=2,03$, $p\leq 0,05$), ніж прагнуть виділяти їх у структурі ціннісних ідеалів. Вони налаштовані на досягнення ($t=5,21$, $p\leq 0,01$) та універсалізм ($t=2,21$, $p\leq 0,05$).

Визначено, що неформалам властиві тенденції до незалежності ($t=3,314$, $p\leq 0,01$), уникнення спілкування ($t=2,42$, $p\leq 0,05$) і боротьби ($t=2,521$, $p\leq 0,05$), переважання недовірливо-скептичного ($t=7,24$, $p\leq 0,01$) типу міжособистісної взаємодії, порівняно з представниками контрольної групи, яким властиві залежно-послушний ($t=7,05$, $p\leq 0,01$), співпрацюючий-конвенційний ($t=2,37$, $p\leq 0,05$) та відповідально-великодушний типи взаємодії ($t=4,85$, $p\leq 0,01$).

Виявлені відмінності у проявах тенденцій і типів міжособистісної взаємодії підлітків із субкультур різної спрямованості – агресивної, романтико-ескапістської та епатажної. Для цього експериментальна група поділена на 3 субгрупи: 1 група – 46 представників субкультур «футбольні фанати» та «скін-хеди» (субкультури агресивного спрямування); 2 група – 44 підлітки із об'єднань «емо» та «готи» (романтико-ескапістські субкультури); і 3 група – 66 підлітків із субкультур епатажної спрямованості («рокери», «панки», «металісти», «репери», «косплей»). Представникам агресивних субкультур властиві більш виражений владно-лідуючий (порівняно з 2 ($t=11,16$, $p\leq 0,01$) та порівняно з 3 групою ($t=4,48$, $p\leq 0,01$)), незалежно-домінуючий ($t=8,86$, $p\leq 0,01$; $t=7,55$, $p\leq 0,01$), прямолінійно-агресивний ($t=2,9$, $p\leq 0,01$; $t=2$, $p\leq 0,05$) та недовірливо-скептичний ($t=3,9$, $p\leq 0,01$; $t=2,91$, $p\leq 0,01$, відповідно) типи взаємодії. Діти з романтико-ескапістських субкультур більше налаштовані на прояв покійно-сором'язливого типу (порівняно з 1 ($t=7,24$, $p\leq 0,01$) та порівняно з 3 групою ($t=2,58$, $p\leq 0,01$)). Підлітки із епатажних субкультур більше налаштовані на прояви покійно-сором'язливого типу спілкування ($t=6,29$, $p\leq 0,01$) та менш налаштовані на співпрацюючий-конвенційний тип ($t=2,9$, $p\leq 0,01$) ніж представники 1 групи. Вони більше схильні до владно-лідуючого типу спілкування, ніж діти з романтико-ескапістських субкультур ($t=6,89$, $p\leq 0,01$).

У третьому розділі «Особливості міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків» представлено особливості впливу структурних та змістовних параметрів взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків; розкрито специфіку інтерпретації ролі субкультури як вагомого аспекту соціальної дійсності; представлено обґрунтування програми розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів.

За підсумками порівняння показників ціннісно-смислової свідомості представників різних субкультур встановлено, що досліджувані першої групи характеризуються осмисленим ставленням до життя, наявністю чітко визначених життєвих цілей, розумінням логіки життєвих вчинків, порівняно з представниками другої ($\chi^2=12,34$, $p\leq 0,01$) та третьої ($\chi^2=10,22$, $p\leq 0,01$) групи. Підліткам із агресивних субкультур властива більша зв'язаність смислової сфери порівняно з представниками романтико-ескапістських ($U=831$, $p\leq 0,05$) та епатажних ($U=837$, $p\leq 0,05$) субкультур, що поєднується з низьким ступенем диференційованості їх смислової сфери ($U=784$, $p\leq 0,05$). Для даної групи субкультура дає почуття психологічної єдності і сили, що задаються її типовими «смысловими шаблонами».

Ціннісно-смилова свідомість підлітків із романтико-ескапістських субкультур характеризується низьким рівнем осмисленості процесу життя, відсутністю його цілі ($\chi^2=11,27$, $p\leq 0,01$) та результативності ($\chi^2=10,37$, $p\leq 0,01$), вираженою смисложиттєвою кризою ($\chi^2=12,55$, $p\leq 0,01$), порівняно з першою групою. Вони характеризуються розгалуженою системою смислів, які не зводяться до єдиних смислових категорій ($U=831$, $p\leq 0,05$, порівняно з першою групою). Їх осмислення життя відбувається з урахуванням «смыслових шаблонів» субкультури, які направлені на культивування безсмысловності існування і необхідності страждання.

Представникам епатажних субкультур властиві знижені показники осмисленості життя ($\chi^2=1,89$, порівняно з другою групою), порушення його смислової регуляції, відсутність чітких життєвих цілей ($\chi^2=9,84$, $p\leq 0,05$, порівняно з 1 групою). Їм властиві виражені показники смисложиттєвої кризи. Діти 3 групи характеризуються продуктивністю смислів порівняно з підлітками з першої ($U=318$, $p\leq 0,01$) та другої ($U=426$, $p\leq 0,01$) групи. Роль субкультури в усвідомленні досліджуваних-представників епатажних груп полягає у набутті сили, окресленні референтної групи, представленні себе.

Підліткам із агресивних субкультур властиві цінності влади ($t=6,27$, $p\leq 0,01$, порівняно з другою групою) та традиційності ($t=2,22$, $p\leq 0,05$, порівняно з 3 групою). Підлітки із романтико-ескапістських субкультур більше орієнтовані на цінності стимуляції ($t=3,21$, $p\leq 0,01$), гедонізму ($t=2,03$, $p\leq 0,05$), доброти ($t=4,36$, $p\leq 0,01$) та конформності ($t=3,52$, $p\leq 0,01$), порівняно з першою групою. Підлітки з епатажних груп більше направлені на цінності гедонізму та доброти ($t=2,01$, $p\leq 0,05$ і $t=3,21$, $p\leq 0,01$), порівняно з першою групою, влади ($t=3,65$, $p\leq 0,01$), порівняно з другою.

Змістовні параметри субкультури, що впливають на ціннісно-смилову свідомість послідовників, виражаються через субкультурні дискурси (табл. 1). Механізмом такого впливу є інтеграція «смыслових шаблонів субкультури» до системи смислів послідовників, що визначаються як певна граматична конструкція, яка пропонується ідеологією субкультури своїм послідовникам через спілкування її членів, тексти пісень, гасла, «пости» у соціальних мережах, літературу, що

відповідає ідеології даної субкультури. Такі «шаблони» надають підліткам «готові» і сформульовані смислові конструкти, які спрощують механізми смислопородження.

Таблиця 1

Параметри впливу дискурсів субкультури на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків

Параметри впливу дискурсів	Агресивні субкультури	Романтико-ескапістські субкультури	Епатажні субкультури
Ціннісні ідеали	Влада, самостійність, досягнення, самодостатність, стійкість	Страждання, безмістовність, самотність, протистояння, підтримка	Самопрезентація, отримання насолоди і свободи, протистояння
«Смислоутворююча» ідея	Культивування сили у всіх її проявах	Культивування безмістовності і слабкості людського «Я»	Культивування протистояння соціуму та демонстрації «Я»
Ключова смислова установка	Установка на психологічну єдність і самодостатність руху	Установка на розуміння та підтримку при одночасній зневірі в себе та обмеженні контактів	Установка на протиставлення себе суспільству шляхом прояву власного «Я» при єдності з субкультурою
Особливості структурного характеру смислової сфери	Спрощеність смислової системи за рахунок дискурсів субкультури, при її зв'язаності	Диференційованість смислової системи через відкрите питання про пошук сенсу життя при низькій її зв'язаності	Висока диференційованість смислової системи при відносно високій її зв'язаності
Вектор активності особистості	Установка на необхідність самозміни («свобода для...»)	Установка на втечу від проблем до субкультури («свобода від...»)	Установка на самовираження через субкультуру («свобода у... проявах субкультури»)
Оцінка смисложиттєвої кризи	Заміна відкритої смисложиттєвої кризи інтеріоризованими ідеологічними постулатами	Пропагування та розгортання відкритої смисложиттєвої кризи	Проживання смисложиттєвої кризи через субкультурні дискурси
Смислова установка на типові поведінкові патерни	Пропагування протистояння з оточуючими	Пропагування «втечі» в оточення субкультури, ігнорування можливості активного протистояння	Протиставлення себе нормам суспільного життя, об'єднання в субкультурі
Типи міжособистісної взаємодії	Владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний	Покірно-сором'язливий, що пов'язаний із уникненням боротьби	Покірно-сором'язливий, співпрацюючий-конвенційний, владно-лідуючий

Визначено, що об'єднання агресивної спрямованості характеризуються надмірно закритими межами ($t=7,79$, $p\leq 0,01$, порівняно з другою та $t=12,68$, $p\leq 0,01$, у порівнянні з третьою групою) та вираженою статусною ієрархією членів ($t=13,3$, $p\leq 0,01$ та $t=10,2$, $p\leq 0,01$ відповідно). Натомість, інші субкультури характеризуються відкритими межами та дифузною статусною ієрархією. Такі субкультури більше відкриті до соціальних дискурсів. Неформальним об'єднанням агресивної спрямованості властиве переважання лідерсько-опосередкованого типу конфігурації взаємодії ($t=8,319$, $p\leq 0,01$, порівняно з другою та $t=8,79$, $p\leq 0,01$, порівняно з третьою групою). Натомість, групи романтико-ескапістської ($t=7,6$, $p\leq 0,01$) та епатажної спрямованості ($t=7,98$, $p\leq 0,01$) характеризуються більш вираженою прямою конфігурацією взаємодії.

На основі узагальнення даних обґрунтовано простір зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, що описує такі закономірності: більша структурованість середовища субкультури задає ідеологічні дискурси, які заміщують смисли послідовників, хоча прояви смисложиттєвої кризи менші, адже смисли зв'язані ідеологічними постулатами субкультури; менша структурованість субкультури призводить до продукування нових смислів, що не інтегруються ідеологічними постулатами.

Ставлення до власного «Я» неформалів поєднує тенденції труднощів у осмисленні життя та наявності смисложиттєвої кризи, що пов'язана із нереалізованістю у взаємодії; суперечливості та непослідовності «образу «Я». Натомість, діти контрольної групи мають негативне чи нейтральне ставлення до субкультур і позитивне сприйняття власного «Я». Також, простір субкультури усвідомлюється неформалами як чинник розвитку їх ціннісно-сміслової свідомості.

Для узагальнення емпіричних даних застосовано факторний аналіз із процедурою Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера. Для проведення факторного аналізу виокремлено 47 змінних. За результатами факторного аналізу (міра виборчої адекватності Кайзера-Майєра-Олкіна = 0,506) виявлено 7 факторів, які описують 62,6% загальної дисперсії ознак.

До першого фактору «Відкрита взаємодія в неформальному об'єднанні як чинник осмислення життя» (13,4% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,368) увійшли такі компоненти як «Загальний показник осмислення життя» (0,547), «Осмислення процесу життя» (0,705), «Результативність життя» (0,408), «Цінність стимуляція» (0,716), «Показник структури субкультури: відкритість меж субкультури» (0,704), «Покірно-сором'язливий тип міжособистісної взаємодії» (0,454) та «Дискурс беззмістовності» (0,540). Зміст даного фактору відображає вплив взаємодії в субкультурах із відкритими межами на процес осмислення життя, що виражається в проявах намагання підлітків подолати беззмістовність.

Другий фактор «Протистояння представника субкультури з оточуючими як шлях до балансу залежності і незалежності» (9,9% сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,195) об'єднує такі змінні як «Комунікативна тенденція: Залежність» (0,757), «Комунікативна тенденція бажання спілкуватися» (0,742), «Незалежно-домінуючий тип міжособистісної взаємодії» (0,421), «Дискурс протистояння» (0,406). Цей фактор відображає роль субкультури у забезпеченні протестних форм поведінки підлітків як намагання віднайти баланс між незалежністю та залежністю.

До третього фактору «Узгодженість і структурованість ціннісно-сміслової свідомості як чинник подолання кризи і досягнення стану безпеки» (9,0% сумарної

дисперсії, факторна вага становить 3,807) увійшли змінні «Цілі в житті» (0,560), «Цінність традиціоналізм» (0,604), «Індекс зв'язаності смислової сфери» (0,440), «Смисложиттєва криза» (0,359), «Цінність безпеки» (0,396). Цей фактор демонструє важливість досягнення зв'язаності свідомості, її структурованості, що є чинником подолання смисложиттєвої кризи і досягнення безпеки.

Четвертий фактор «Рефлексія комунікативного досвіду в субкультурі через неможливість активно протистояти у формальній групі» (8,7% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,617) об'єднує такі змінні як «Індекс рефлексивності» (0,727) та «Залежно-покірний тип міжособистісної взаємодії» (0,454) у поєднанні з негативним відношенням зі змінними «Цінність влади» (-0,630). Даний фактор відображає важливу роль взаємодії підлітків у субкультурі у становленні їх рефлексивних навичок при наданні надмірного значення референтній групі.

До п'ятого фактору «Конструювання нових смислів у субкультурі через прямолінійне і безпосереднє протистояння залежності від батьків» (7,7% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,165) увійшли змінні «Середня довжина смислового ланцюга» (0,523), «Продуктивність системи смислів» (0,526), «Прямолінійно-агресивний тип міжособистісної взаємодії» (0,425), «Дискурс сепарації від батьків» (0,712). Цей фактор відображає розширення смислів підлітками в субкультурі як просторі, де вони віднаходять незалежність від дорослих через безпосередню взаємодію із проявом рис рішучості.

Шостий фактор «Позитивний емоційний досвід від прямого міжособистісного спілкування і проявів своєї сили в субкультурі» (7,1% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,875) об'єднує такі змінні як «Цінність гедонізму» (0,625), «Цінність конформності» (0,597), «Прямий тип конфігурації взаємодії в субкультурі» (0,529) та «Дискурс культивування сили» (0,587). Даний фактор відображає поєднання важливості прямого міжособистісного спілкування в субкультурі для підлітків у поєднанні з культивуванням сили, що викликає задоволення.

Сьомий фактор «Поведінкова орієнтація підлітків-неформалів на відкрите протистояння» (6,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,635) представлений позитивно вираженою змінною «Комунікативна тенденція прийняття боротьби» (0,873) при виражених негативних відношеннях до даного фактору змінних «Цінність безпеки» (-0,364), «Комунікативна тенденція уникнення боротьби» (-0,837) та «Відповідально-великодушний тип міжособистісної взаємодії» (-0,443). Семантика даного фактору чітко описує орієнтацію підлітків-неформалів на протест, активне протистояння з соціальним оточенням.

За результатами узагальнення теоретичних та емпіричних даних розроблено структурно-функціональна модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків (рис. 1), до якої входять компоненти: ціннісно-смислової свідомості підлітків, як центральний компонент; комунікативного досвіду підлітка – тенденції і типи міжособистісної взаємодії; змістовних характеристик субкультури, що відображає вплив дискурсів субкультури на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків; структурних характеристик субкультури; індивідуальних чинників розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків; соціальних чинників розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків; варіантів впливу дискурсів субкультури.

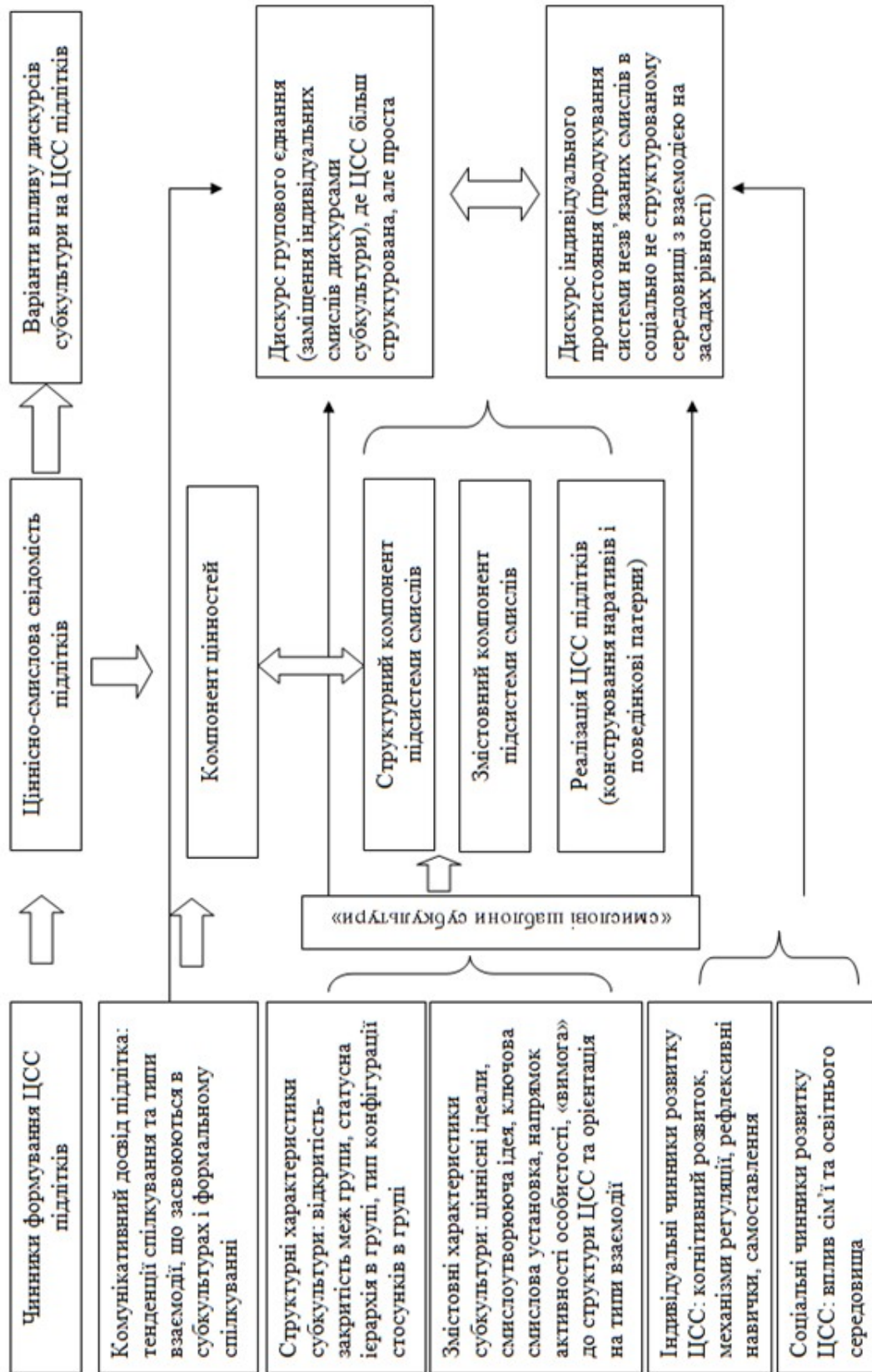

Рис. 1. Модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смилової свідомості підлітків

Відповідно, найбільш вагомими аспектами впливу неформальних об'єднань на ціннісно-смыслову свідомість підлітків є структурні компоненти організації субкультури (відкритість її меж провокує смыслопошукову активність підлітків, а статусна ієрархія призводить до заміщення системи смислів дискурсами субкультури); механізмом змістовного впливу – є вплив «смыслових шаблонів субкультури». При цьому, жоден із варіантів впливу дискурсів субкультури на ціннісно-смыслову свідомість не веде до її структурування та вирішення смысловиттєвої кризи – в першому варіанті криза заміщується, а в другому – знаходиться у стані розгортання.

З метою зменшення проявів смысловиттєвої кризи підлітків-неформалів, підвищення рівня осмысленості їх життя, розроблено програму розвитку ціннісно-смысловой свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах. Метою програми виступало формування якісно нового рівня ціннісно-смысловой свідомості молодого особистості, зміна її структурних та змістовних компонентів та нове сприйняття меж власного «Я» й соціальної дійсності з урахуванням дискурсів субкультури, що виступатиме основою для переорієнтації системи цінностей, вироблення нових смислів, мотивів, зміни процесів цілепокладання. Дана програма складається з 13 занять (тривалістю 1 год. 30 хв., загальною тривалістю курсу 19,5 год.), які об'єднані у п'ять модулів: «Вступна частина», «Усвідомлення власної системи цінностей і смислів у взаємодії», «Конструювання системи нових смислів і цінностей на основі усвідомлення свободи, ізоляції та беззмістовності», «Взаємодія в неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-смысловой свідомості підлітків» та «Частина інтегрування досвіду».

В апробації програми приймали участь 30 підлітків-представників експериментальної групи, обраних за допомогою процедури рандомізації. За результатами апробації визначено, що запропонована програма дійсно сприяє розвитку ціннісно-смысловой свідомості підлітків-неформалів, що виражається в підвищенні показників осмысленості життя ($t=2,35$, $p\leq 0,01$), рефлексивності ($t=2,89$, $p\leq 0,01$), кількісних характеристик системи смислів ($t=2,102$, $p\leq 0,05$ за показником граничних та $t=2,308$, $p\leq 0,05$ – вузлових категорій), їх продуктивності ($t=3,19$, $p\leq 0,01$); зменшенні показників смысловиттєвої кризи ($t=2,096$, $p\leq 0,01$) та негативізму ($t=2,75$, $p\leq 0,01$) в осмысленні власного «Я» та соціальної дійсності.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-смысловой свідомості підлітків дає підстави зробити такі висновки:

1. У дисертації ціннісно-смыслова свідомість особистості розглядається як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмыслення людиною власного «Я», оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді смыслових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності. З'ясовано, що у підлітковому віці відбувається активне її формування. Визначено дві групи чинників розвитку ціннісно-смысловой свідомості підлітків: чинники соціального середовища,

що відображають єдність організованих та стихійних впливів на ціннісно-смыслову свідомість дітей; індивідуальні чинники – становлення їх особистісної позиції, єдність впливів статево-рольового самовизначення, ускладнення механізмів смыслової регуляції поведінки, рефлексії, самостварення, тощо.

Актуальні дослідження ціннісно-смыслової сфери неформалів відображають сукупність емпіричних пошуків цінностей, смислів, комунікації представників окремих субкультур, або виокремлення ролі субкультур в становленні психіки дітей. Проте, такі емпіричні пошуки не дають можливості судити про комплексний вплив взаємодії в субкультурах на розвиток ціннісно-смыслової свідомості підлітків.

2. Емпіричне дослідження виявило, що підліткам-неформалам характерний знижений рівень осмысленості життя, дифузність і непослідовність смыслових установок, відсутність диференційованих життєвих цілей та смыслового опосередкування процесу життя. Їм властива спрощена система ціннісно-смыслової свідомості при вираженій схильності до децентрації та ескапізму, смысловиттєва криза. Неформали більше ідеалізують цінність досягнення у житті, хоча реально керуються цінностями гедонізму, отримання вражень, влади і безпеки. Натомість, діти контрольної групи краще осмыслюють життя, їх ціннісно-смыслова свідомість структурована, зв'язана, має ознаки продуктивності. Кластеризація смыслових конструктів неформалів показала, що їм властиві схильності до самореалізації, надання особливої ваги міжособистісної взаємодії в розвитку, прагнення відмежування від дорослих, ескапізму, самостійності та незалежності, значимості ідентифікації з субкультурою. Конструкти дітей контрольної групи відображають більшу значущість відповідальності, задоволення від власної ефективності.

Визначено, що неформалам властиві тенденції до незалежності, уникнення спілкування і боротьби, переважання недовірливо-скептичного типу взаємодії, порівняно з дітьми контрольної групи, які більше залежні у спілкуванні і проявляють залежно-послушний, співпрацюючий-конвенційний та відповідально-великодушний типи міжособистісної взаємодії. При цьому, підлітки із агресивних субкультур більше схильні до незалежності, самоствердження, керування; досліджувані із романтико-ескапістських субкультур – уникнення та проявів покірно-сором'язливого типу взаємодії; підлітки із епатажних субкультур прагнуть проявляти незалежність.

3. Виявлено, що у підлітків із агресивних груп виявлена орієнтація на чітке, проте спрощене, осмыслення життя, значне заміщення смислів дискурсами субкультури, що передбачають превалювання семантики сили, активності та ворожості. Ці тенденції реалізуються в закритому і структурованому середовищі субкультури. Для підлітків-ескапістів властива орієнтація на низький рівень осмысленості життя, переживання смысловиттєвої кризи, розгортання семантики страждання та безсмысловності. Підлітки з епатажних субкультур направлені на представлення свого «Я» при зниженій осмысленості життя та значній продуктивності системи смислів в умовах прямої міжособистісної взаємодії.

Описано особливості впливу змістовних характеристик субкультури на розвиток ціннісно-смыслової свідомості неформалів, де переважаюча роль належить субкультурним дискурсам. Механізмом такого впливу є інтеграція «смыслових шаблонів субкультури» до смислів і цінностей послідовників. Дані шаблони відображають ціннісні ідеали субкультури, її смыслоутворювальну ідею, смыслову установку, «вимогу» до структури ціннісно-смыслової свідомості, вектор активності, установку на типи міжособистісної взаємодії.

Визначено такі закономірності впливу взаємодії в субкультурах на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків: більша структурованість середовища субкультури задає ідеологічні дискурси, які заміщують смисли послідовників і виражаються у відсутності смисложиттєвої кризи; менша структурованість субкультури призводить до продукування нових смислів, що не інтегруються ідеологічними постулатами. Неформали усвідомлюють субкультуру як простір для компенсації нереалізованих прагнень та емоційної підтримки. Ставлення до власного «Я» неформалів поєднує тенденції труднощів у осмисленні життя та наявності смисложиттєвої кризи, що пов'язана із нереалізованістю у взаємодії.

Встановлено, що пряма та відкрита взаємодія підлітків у субкультурах є чинником осмислення життя, становлення рефлексивних навичок, проявом одночасної і залежності, і сили «Я». При цьому, прямолінійно-агресивна взаємодія з оточуючими провокує підвищення продуктивності ціннісно-смислової свідомості.

Розроблена модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків» засвідчує, що розвиток ціннісно-смислової свідомості неформалів обумовлюється структурними компонентами організації субкультури; а механізмом даного процесу є вплив «сміслових шаблонів субкультури».

4. Зважаючи на низький рівень осмисленості життя, виражені ознаки смисложиттєвої кризи та порушення ієрархії та зв'язаності показників ціннісно-смислової свідомості дітей експериментальної групи розроблено програму розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах. Метою програми є формування якісно нового рівня ціннісно-смислової свідомості молоді особистості, зміна її структурних та змістовних компонентів та нове сприйняття меж власного «Я» й соціальної дійсності з урахуванням дискурсів субкультури. Результати апробації даної програми засвідчили її ефективність шляхом підвищення осмисленості життя неформалів, їх рефлексивності, кількісних характеристик системи смислів при зменшенні проявів смисложиттєвої кризи і негативізму, що доведено методами математичної статистики.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з емпіричним досягненням закономірностей інтегрованого функціонування особистості підлітка-неформала, її життєвої конструктивності та побудови життєвого шляху відповідно до превалюючої ролі неформальної взаємодії у розвитку ціннісно-смислової свідомості молоді особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Лавріненко В.А. Змістовні характеристики ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2015. – №3 (38). – Том 3. С.203–212.

2. Лавріненко В.А. Особливості формування ціннісно-сміслових настанов підлітків під впливом діяльності у неформальних об'єднаннях / В.А. Лавріненко // Актуальні проблеми психології.. – Київ, 2014. – Том 11. – Випуск 11. – Ч. 11. – С. 3–10.

3. Лавріненко В.А. Психологічні особливості практичної роботи психолога з підлітками із неформальних об'єднань по оптимізації їх міжособистісної взаємодії / В.А. Лавріненко, О.Д. Кравченко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. XII. – Част. 5. – К., 2010. – С.207 – 214. – (доробок дисертанта складає 70%).

4. Лавріненко В.А. Особливості системи цінностей підлітків-неформалів, яким властиві різні тенденції у міжособистісній взаємодії / В.А. Лавріненко // Проблеми сучасної психології. – Випуск 40. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. – С.185–196.

5. Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 59 – 74.

6. Лавріненко В.А. Вплив міжособистісної взаємодії на формування ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Наука і освіта. – 2014. – № 6. – С. 70–75.

7. Лавріненко В.А. Вплив активності в неформальних об'єднаннях на становлення ціннісно-смислової сфери підлітків / В.А. Лавріненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2014. – Випуск 2. – Том 1. – С. 209–213.

8. Лавріненко В.А. Ціннісно-сміслові засади життєвої самореалізації підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2015. – № 1. – С. 83–96.

9. Лавріненко В.А. Особливості ціннісно-смислової свідомості підлітків із неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч.1. – С.168–185.

10. Лавріненко В.А. Особливості структурування життєвих смислів підлітками із неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2015. – Випуск 4. – С.26–30.

11. Лавріненко В.А. Відображення феномену субкультури в смислових конструктах підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С.139–151.

12. Лавріненко В.А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2017. – № 1. – С. 130–145.

Крім того, науковий доробок дисертанта відображено у 31 публікації апробаційного характеру загальним обсягом 9,75 д.а.

АНОТАЦІЇ

Лавріненко В.А. Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2018.

У дисертації досліджено особливості ціннісно-смислової свідомості як психологічного феномену, її обумовленість діалогічними формами взаємодії особистості з соціальним середовищем, чинники її розвитку в підлітковому віці.

Проаналізовано особливості ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів – осмислення життя, структурні та змістовні характеристики смислів, ієрархія цінностей та параметри смисложиттєвої кризи, типи і тенденції міжособистісної взаємодії – у розрізі порівняння з дітьми контрольної групи та вираженості в субкультурах різної спрямованості. Розроблено простір зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, структурно-функціональну модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків».

Визначено, що на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків значний вплив чинять структурні компоненти субкультури (закритість та відкритість меж, конфігурація взаємодії); змістовні аспекти взаємодії в субкультурах – вираження дискурсів через ціннісні ідеали субкультури, її смислоутворювальну ідею, ключову смислову установку, «вимогу» до структури свідомості, установку на типові поведінкові патерни і типи взаємодії, а механізмом цього впливу є інтеграція «смислових шаблонів субкультури» до системи смислів послідовників. Розроблено корекційно-розвивальну програму, направлену на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах.

Ключові слова: цінності, смисли, ціннісно-смислова свідомість, підлітки, чинники розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків, тенденції міжособистісної взаємодії, підлітки-неформали, молодіжні субкультури, структурні і змістовні параметри впливу субкультури на ціннісно-смислову свідомість підлітків, конфігурація стосунків у неформальному об'єднанні, смислові шаблони субкультури.

Lavrinenko V.A. Interpersonal interaction in informal unions as a factor of adolescent's value-meaning consciousness development. – Manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Science in Psychology, specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2018.

In the dissertation the peculiarities of value-meaning consciousness as a psychological phenomenon, its conditionality by personality's dialogical forms of interaction with the social environment, factors of its development in adolescence are revealed.

The peculiarities of the value-meaning consciousness of adolescent's from informal unions are analyzed. The specificity of comprehension of life, structural and content characteristics of meanings, the hierarchy of values and parameters of the meaning-of-life crisis, types and tendencies of interpersonal interaction in terms of comparison with the children of the control group and expressions in subcultures of different orientations are represented. The space of subculture discourses and system parameters of informal unions connection, structural-functional model «Influence of interpersonal interaction in informal unions on the adolescent's value-meaning consciousness development» was developed.

The comparison of representatives of different orientations subcultures value-meaning consciousness indicators has been made, which has given an opportunity to

substantiate the influence of content and structural features of activity in the subculture on the adolescent's value-meaning consciousness development on a qualitatively new level. The orientation of representatives of aggressive subcultures is revealed on a clear, but simplified, comprehension of life, meaning the substitution of the system of individual meanings by the discourses of the subculture, which presupposes the predominance of strength, activity and hostility semantics. These tendencies are realized in a closed and clearly structured environment of the subculture. The orientation of adolescents from romantic-escapist subcultures, their low level of comprehension of life, experiencing of the meaning crisis, the deployment of the semantics of suffering and meaninglessness in accordance with the discourses of the subculture was determined. It is concluded that teenagers from shocking subcultures are aimed at presenting their "I" with diminished meaningfulness of life and significant productivity of the of meanings system in the conditions of direct interpersonal interaction, openness of the boundaries of the subculture and lack of a clear organization.

The space of subculture discourses and system parameters of informal unions connection which describes the relationship between the subculture environment structure and the characteristics of its followers value-meaning consciousness was developed.

The adolescent's from informal unions tendencies to the productive formation of new meanings and the clarity of value-meaning consciousness in the conditions of direct communication in a subculture with open borders, the opposition to oneself, including adults as a manifestation of the strength of their "I," are determined by the results of factor analysis.

The structural-functional model «Influence of interpersonal interaction in informal unions on the adolescent's value-meaning consciousness development» was developed. This model describe the influence of structural components of the subculture (closedness and openness of boundaries, the configuration of relations) on the development of value-meaning consciousness of adolescents has been determined. Also, value-meaning consciousness of adolescents has s significant determination on content aspects of interaction in subcultures – expression of discourses through the value ideals of the subculture, its meaningful idea, the key meaning setting, the «demand» to the structure of consciousness, the setting on typical behavior patterns and types of interaction. The integration of «meaning subculture templates» into the followers meanings system as the mechanism of subculture influence on the value-meaning consciousness of adolescents is described.

A correction-development program aimed at the development of value-meaning consciousness of adolescents from informal unions in the context of integrating their communicative experience in subcultures is developed.

Keywords: values, meanings, value-meaning consciousness, adolescents, factors of adolescent's value-meaning consciousness development, tendencies of interpersonal interaction, teenagers from informal unions, youth subcultures, structural and content parameters of subculture on adolescent's value-meaning consciousness development influence, configuration of relations in informal union, meaning subculture templates.